

Bogusław Dunaj
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

PERSPEKTYWY BADAŃ HISTORYCZNOJĘZYKOWYCH

Dorobek polskiego językoznawstwa historycznego jest bardzo bogaty. W okresie 150 lat opublikowano wiele ujęć monograficznych, mnóstwo prac szczegółowych, kilka syntez, a także liczne, nieodzowne do badań, teksty źródłowe. W niniejszej, krótkiej wypowiedzi nie będę zajmował się oceną tych dokonań, swoją uwagę skupię natomiast na wskazaniu badań, które – w moim przekonaniu – winny być prowadzone teraz i w przyszłości. Można tutaj wyróżnić kilka grup problemów:

1. Metodologia badań i teoria opisu procesów historycznojęzykowych.
2. Opis poszczególnych epok rozwoju języka (całościowy lub częściowy).
3. Problemy szczegółowe, w tym opracowywanie poszczególnych zabytków językowych.
4. Prace leksykograficzne.
5. Publikacje źródłowe.
6. Podręczniki do historii języka polskiego i gramatyki historycznej.

Ad 1. W toku wieloletnich badań historycznojęzykowych następowała zmiana metodologii badawczych. Najwcześniejszą koncepcję wypracowała szkoła młodogramatyczna, traktująca język jako twór biologiczny. Charakterystyczne dla niej było podejście atomistyczne. Bardzo ważny przełom w badaniach stanowiło zastosowanie strukturalizmu, ujmującego język z jednej strony jako zbiór powiązanych wzajemnie ze sobą elementów, z drugiej zaś – jako zjawisko społeczne. Strukturalizm wykorzystywano do interpretacji poszczególnych zjawisk fonologicznych, morfologicznych itp., a także do interpretacji ogólnych procesów historycznojęzykowych (tu zwłaszcza prace Ireny Bajerowej, m.in. 1964; 1986; 2000; 2003). W drugiej połowie XX w. pojawiła się koncepcja, którą można określić mianem komunikacyjno-socjolingwistycznej. Kładzie się w niej nacisk na funkcjonowanie języka we wspólnotach komunikacyjnych (por. postulaty zgłaszane przede wszystkim przez Stanisława Borawskiego 2000; 2005). Ten ostatni nurt wymaga niewątpliwie dalszej refleksji teoretycznej, a także podjęcia prób praktycznego opisu i interpretacji zjawisk. Historycy języka winni również rozważyć, czy i ewentualnie w jakim zakresie można w analizie zjawisk historycznojęzykowych zastosować kognitywizm. Wydaje mi

się, że metodologię tę można wykorzystać głównie w analizie zjawisk leksykalno-semantycznych¹.

Ad 2. Jeśli chodzi o syntezę dotyczące poszczególnych epok, to stań badań w tym zakresie przedstawia się następująco. Syntetycznego ujęcia doczekała się najstarsza polszczyzna (zob. Dunaj 1975), a także doba średnio- i nowopolska (por. monografie poświęcone polszczyźnie XVII, XVIII, XIX w., a także dobie najnowszej: Ostaszewska 2002; Bajerowa 1964; 1986; 2000; 2003). Natomiast polszczyzna XIV–XVI w. czeka na ujęcia syntetyczne. Na ukończeniu jest ważna praca poświęcona polszczyźnie XIV-wiecznej w dokumentach łacińskich. Pozwoli ona uzyskać niezbędne tło (w płaszczyźnie fonetycznej) dla oceny zjawisk (zwłaszcza chronologii) w niedatowanych zabytkach z tej epoki. Z kolei język polski XVI w. jest ważny, ponieważ w tym czasie dobiega końca pierwszy etap kształtowania się polszczyzny literackiej, szczególnie jej odmiany pisanej. Mimo że na temat języka tego okresu ukazało się wiele ważnych monografii, to w dalszym ciągu brakuje syntetycznego ujęcia. To niełatwe przedsięwzięcie czeka na swojego autora (autorów).

Ad 3. W punkcie tym można wymienić sporo problemów. Na opracowanie czekają syntezę niektórych zagadnień, a także systematyczny opis języka poszczególnych źródeł. Jeśli chodzi o pierwszy krąg zagadnień, to wymienić tu trzeba przede wszystkim dwa. I tak syntetycznego opisu wymaga dialektologia historyczna. Przed laty zamierzał opracować taką syntezę Witold Taszycki. W ciągu kilkudziesięciu lat ukazało się na temat zróżnicowań dialektalnych dawnej polszczyzny wiele prac. Przynoszą one pogłębiony obraz dyferencjacji językowej w przeszłości. Materiały dotyczące tej problematyki znajdujemy też w opracowaniach szczegółowych. Warto by na podstawie tych danych opracować przynajmniej wstępną syntezę, którą w toku dalszych badań można by uściślać i weryfikować.

Z problematyką tą wiąże się ściśle zagadnienie będące przedmiotem ożywionej dyskusji pół wieku temu, mianowicie pochodzenie polskiego języka literackiego. Należałoby rozważyć na nowo to zagadnienie, wykorzystując późniejsze opracowania materiałowe, jak też nowe myśli metodologiczne. Położyłbym tu nacisk nie na samym pochodzeniu języka literackiego, ale na jego kształtowaniu się i ewolucji w ciągu kilku wieków (zob. Dunaj 1980).

Jeśli chodzi o poszczególne płaszczyzny systemu językowego, to w moim przekonaniu największe potrzeby badawcze dotyczą leksyki. W badaniach słownictwa należy kontynuować m.in. nurt wyznaczony monografiami Aleksandra Zajdy (np. 1979), polegający na gruntownym przebadaniu terminologii: ich kształtowaniu się i ewolucji. Oprócz tego potrzebne są badania ewolucji słownictwa w ramach rozmaitych pól semantycznych (zob. Zajda 2001). W tego typu pracach zmieściłyby się też zagadnienia ewolucji semantycznej wyrazów, analizowane wcześniej w znanej monografii Danuty Buttler (1978). W badaniach słownictwa historycznego większą wagę należy też zwrócić na zróżnicowanie regionalne leksyki. Dawniejsze badania wykazały, że niektóre warianty leksykalne powstały dość wcześnie, por. np. oboczność

¹ O wykorzystaniu rozmaitych teorii lingwistycznych w badaniach historycznojęzykowych pisze ostatnio Halina Wiśniewska (2006).

eż(e)//iż(e), trzymać//dzi(e)rzyć, niektóre sięgają nawet doby prasłowiańskiej (zob. oboczność *piętro//przętr* (Dunaj 1968). W toku ewolucji polszczyzny wytworzyło się na polskim obszarze językowym wiele różnicowań leksykalnych, czego dowodzą choćby różnice we współczesnych dialektach. Jest rzeczą zrozumiałą, że tylko niektóre z nich znajdują odbicie w materiale historycznym, gdyż większość tekstów późniejszych (poczynając od XVI w.) ma charakter literacki, czy przynajmniej regionalno-literacki. Żmudne poszukiwania mogą jednak niewątpliwie wzbogacić naszą wiedzę w tym zakresie.

Dużo wysiłku badawczego wymaga systematyczne opracowywanie źródeł do dziejów języka polskiego, nie tylko tych najstarszych, ale również późniejszych. Całościowy opis najdawniejszych zabytków, takich jak *Psalterz floriański* czy *Rozmyślenia przemyskie*, a ostatnio *Kazań świętokrzyskich* (Stępień 2009), ukazał wiele nowych faktów. Z najstarszej epoki na szczególną uwagę zasługują rotacje sądowe. Opracowanie fonetyki rot przysięg sądowych wielkopolskich (już opublikowane, zob. Trawińska 2005) i małopolskich (przygotowywane do druku przez Sylwię Pręczech) stanowi ważny krok w tym kierunku. Konieczne jest opracowanie pod tym kątem rot sądowych z innych terenów (np. mazowieckich). W dalszych badaniach warto też zająć się dokładnym opisem innych płaszczyzn języka w rotach (morfologii, składni, leksyki).

Ad 4. Jest rzeczą oczywistą, że pracę historyka języka, szczególnie w zakresie badań leksykalnych ułatwiają słowniki. Polska leksykografia historyczna może się poszczycić dużymi osiągnięciami. Na szczególną uwagę zasługuje ukończenie *Słownika staropolskiego*. Niezwykle ważnym zadaniem jest doprowadzenie do końca opracowywania i publikowania *Słownika polszczyzny XVI wieku*. Nie muszą dodawać, że do badania dawnej leksyki jest to źródło nieocenione. Najmniej zaawansowane są prace nad *Słownikiem polszczyzny XVII i 1. poł. XVIII w.* Przyjęte ostatnio rozwiązanie, by publikować w Internecie cząstkowe opracowania materiału jest propozycją możliwą do zaakceptowania. Te prace, nawet w ograniczonym zakresie, trzeba kontynuować.

Ad 5. Efektywna praca historyka języka możliwa jest dzięki tekstom źródłowym. Im bliżej naszych czasów, tym rozmaitych źródeł jest coraz więcej. Ich ogarnięcie nie jest łatwe. Konieczny jest tu w badaniach odpowiedni dobór tekstów i ich selekcja. Im bardziej cofamy się w przeszłość, tym tekstów źródłowych jest mniej. Publikacje dotyczące źródeł staropolskich są szczególnie cenne. W XVI w. obok tradycyjnych tekstów rękopiśmiennych pojawiają się druki, których z czasem jest coraz więcej. Dla badacza przeszłości językowej druki są łatwiej dostępne. O wiele trudniej dotrzeć do tkwiących w archiwach rękopisów. Ich publikowanie jest dla historyków języka niezwykle pożyteczne (por. np. niedawno wydane przez Wacława Urbana i A. Zajdę [2004] teksty z ksiąg sądów szlacheckich).

Ad 6. Od dawna wysuwa się postulat opracowania nowej gramatyki historycznej języka polskiego. Gramatyka taka winna uwzględnić i wykorzystać olbrzymi dorobek w zakresie badania zjawisk historycznojęzykowych z ostatnich kilkudziesięciu lat. Na dobrą sprawę od czasu wydania *Gramatyki polskiej* Jana Łosia (1922–1927) nie

ukazała się nowa synteza rozwoju gramatycznego polszczyzny, wykraczająca poza ramy podręcznika uniwersyteckiego. Publikowane w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat gramatyki historyczne (np. Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1955; Rospond 1971; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1998) mają charakter podręczników przeznaczonych przede wszystkim do dydaktyki. Ukazały się wprawdzie nowe opisy poszczególnych działów (np. fonologii: Stieber 1952, składni: Pisarkowa 1984), ale całościowego ujęcia brak.

Historia języka została przedstawiona szeroko w dziele Zenona Klemensiewicza (1961–1972). Od tego czasu upłynęło już ponad 40 lat, przybyło ważnych opracowań, pojawiły się nowe myśli teoretyczne. I tak np. S. Borawski (2000, 2005) wysunął propozycję, by napisać zupełnie nową historię języka, koncentrującą się na opisie funkcjonowania wspólnot komunikacyjnych. Ten aspekt należy oczywiście uwzględnić w nowym opracowaniu, sądzę jednak, że nie można się do niego ograniczać, że dzieje języka trzeba opisać jak najwszechstronniej.

Problematykę badań historycznojęzykowych ująłem szkicowo. Każdy z wyróżnionych kręgów badawczych wymaga znacznie szerszego omówienia. Przedstawiony wyżej zarys problematyki pozwala stwierdzić, że przed badaczami rozwoju polszczyzny stoją ogromne zadania.

Literatura

- BAJEROWA I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- BAJEROWA I., 1986, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia i fonologia*, Katowice.
- BAJEROWA I., 1992, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II: *Fleksja*, Katowice.
- BAJEROWA I., 2000, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. III: *Składnia. Synteza*, Katowice.
- BAJEROWA I., 2003, *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*, Warszawa.
- BORAWSKI S., 2000, *Wprowadzenie do historii języka*, Warszawa.
- BORAWSKI S., 2005, *Podstawy idei poznawczej studiów nad dziejami używania języka. Esej o diachronii* [w:] S. Borawski (red.), *Rozprawy o historii języka polskiego*, Zielona Góra.
- BUTTLER D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- DLUGOSZ-KURCZABOWA K., DUBISZ S., 1998, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- DUNAJ B., 1968, *Oboczność piętro // przętr w historii i dialektach języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ”, „Prace Językoznawcze” z. 21, s. 201–219.
- DUNAJ B., 1975, *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)*, Warszawa.
- DUNAJ B., 1980, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Język Polski” LX, s. 245–254.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1961–1972, *Historia języka polskiego*, t. I–III, Warszawa.
- KLEMENSIEWICZ Z., LEHR-SPLAWIŃSKI T., URBAŃCZYK S., 1955, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- ŁOŚ J., 1922–1927, *Gramatyka polska*, cz. I–III, Lwów.
- OSTASZEWSKA D. (red.), 2002, *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, Katowice.

- PISARKOWA K., 1984, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław.
- ROSPOND S., 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- STĘPIEŃ W. (red.), 2009, *Kazania świętokrzyskie. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa.
- STIEBER Z., 1952, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- TRAWIŃSKA M., 2005, *Fonetyka wielkopolskich rot sądowych*, Warszawa.
- URBAN W., ZAJDA A., 2004, *Zapisy polskojęzyczne w księgach sądów szlacheckich woj. krakowskiego z 1543 r.*, Kraków.
- WIŚNIEWSKA H., 2006, *Aktualne teorie lingwistyczne w badaniach historii języka polskiego* [w:] E. Koniusz, S. Cygan (red.), *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. I, Kielce, s. 19–29.
- ZAJDA A., 1979, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Kraków.
- ZAJDA A., 2001, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*, Kraków.

Prospects for research in historical linguistics

Summary

The article presents problems in historical linguistics in these areas: a) research methodology and theory of describing historical linguistic processes; b) description of respective periods in the development of language; c) specific problems, such as developing synthetic historical dialectology; d) lexicographic works; e) source publications; and f) developing a new historical grammar of the Polish language and a new history of the language.

